

Πολιτικά κόμματα και ‘μεσαίος χώρος’. Οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων

Εισαγωγή

Ήταν λίγο πριν τις εκλογές του 2000 όταν εισήχθη στο πολιτικό λεξιλόγιο της χώρας ο όρος ‘μεσαίος χώρος’. Χρησιμοποιήθηκε αρχικά από αναλυτές και πολιτικούς του χώρου της ΝΔ, όμως έγινε γρήγορα βάση αναφοράς για όλο το φάσμα των αναλυτών της πολιτικής σκηνής. Λίγο αργότερα αποτέλεσε αναφορά και για το ΠΑΣΟΚ.

Η εμφάνιση του όρου αυτού έχει βεβαίως τη δική της πολιτική ιστορία. Η εκλογή Σημίτη το 1996 στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ είχε μετατοπίσει το κόμμα σε μετριοπαθέστερες πολιτικές θέσεις, ενώ και η εκλογική του βάση είχε διευρυνθεί αποσπώντας από τη ΝΔ φιλελεύθερα και φιλοευρωπαϊκά τμήματα. Ταυτόχρονα, το τότε κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης ταλανιζόταν από βαθιά κρίση ιδεολογικού προσανατολισμού και ηγεσίας, μετά τις δύο εκλογικές ήττες του 1993 και του 1996. Με την πρώτη επισφραγίστηκε η κοινωνική αποδοκιμασία του νεοφιλελευθερισμού και της ηγεσίας Μητσοτάκη που τον εξέφραζε, με τη δεύτερη επικυρώθηκε η αποτυχία της ηγεσίας Έβερτ και της (απότομης εκτός των άλλων) στροφής που επιχείρησε στην ιδεολογία και την πολιτική της λαϊκής δεξιάς. Η νέα ηγεσία του Κ.Καραμανλή (Μάρτιος 1997) για να βγάλει το κόμμα από τη δομική του κρίση και να αμφισβητήσει την ηγεμονία Σημίτη εκτίμησε ότι έπρεπε σταδιακά να οδηγήσει το κόμμα σε ‘κεντρώα’ κατεύθυνση και να ξεφύγει από την ‘απομόνωση στα δεξιά’ του κομματικού συστήματος¹, οριοθετούμενο τόσο απέναντι στο νεοφιλελευθερισμό όσο και απέναντι στη λαϊκή δεξιά. Η στρατηγική Καραμανλή αποδείχτηκε επιτυχημένη: η ΝΔ κέρδισε μετά το 1997 όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις (Δημοτικές – Νομαρχιακές Εκλογές 1998, Ευρωεκλογές 1999, Δημοτικές – Νομαρχιακές Εκλογές 2002, Βουλευτικές Εκλογές 2004, Ευρωεκλογές 2004), πλην των Βουλευτικών Εκλογών του 2000 όπου όμως η ήττα ήταν κυριολεκτικά οριακή.

Ο όρος ‘μεσαίος χώρος’ χρησιμοποιήθηκε τότε, στην ουσία ως υποκατάστατο του ‘κεντρώου ανοίγματος’. Ο όρος μέχρι και σήμερα δεν παραπέμπει σε ρητές πολιτικές θέσεις και στόχους, ή ακόμα και σε συμβολικές πολιτικές αναφορές, όπως π.χ. θα παρέπεμπε αν χρησιμοποιείτο ανοικτά ο όρος ‘κέντρο’ ή ‘κεντροδεξιά’. Επιχειρεί να περιγράψει περισσότερο μια αντίληψη για τα πολιτικά πράγματα, να συγκροτήσει μια σημειολογία μετριοπαθούς πολιτικής συμπεριφοράς² και να οργανώσει μια στρατηγική πολιτικών - συμβολικών κινήσεων³, χρήσιμη στην προσπάθεια του Κ.Καραμανλή να απαγκιστρώσει τη

¹ Η κίνηση του ΠΑΣΟΚ στο κέντρο του κομματικού συστήματος και η περιχαράκωση της ΝΔ στο δεξιό φάσμα του περιγράφεται στο Βερναρδάκης 1999.

² Τα σχετικά παραδείγματα είναι πάμπολλα. Ο Γραμματέας της ΝΔ, π.χ., ορίζει το ‘μεσαίο χώρο’ ως το χώρο «στον οποίο συναντώνται όλοι εκείνοι οι πολίτες που από καιρό έχουν εγκαταλείψει τις πολιτικές αγκυλώσεις και περιχαράκώσεις. Είναι η μεγάλη πλειοψηφία των πολιτών που επιθυμούν συνθήκες πολιτικής συνέπειας και σοβαρότητας και που πιστεύουν στην προσωπική προσπάθεια, η οποία τελικά προάγει το κοινό συμφέρον». Βλ. Μειμαράκης 2002. Ένας εκ των θεωρητικών της έννοιας του ‘μεσαίου χώρου’, επίσης, αναφέρει: «Ο σημερινός ψηφοφόρος του μεσαίου χώρου θέλει χαμηλούς τόνους, απορρίπτει την οξύτητα, την παρενθοντολογία και ό,τι παραπέμπει σε διχαστικές νοοτροπίες. Θέλει κυβερνήσεις που να ασχολούνται με την καθημερινότητα, να δίνουν πρακτικές λύσεις μακριά από ιδεολογικές αγκυλώσεις...». Βλ. Λούλης 2002. Στο ίδιο μήκος κύματος ένας άλλος πολιτικός και θεωρητικός του ίδιου χώρου (τότε) αναφέρει: «Διεκδίκηση του μεσαίου χώρου λογικά θα πρέπει να σημαίνει προσέγγιση των μετριοπαθών ψηφοφόρων του κέντρου που δεν συμμερίζονται τις όποιες ιδεολογικά φορτισμένες και σχετικά ακραίες αντιλήψεις των άκρων». Βλ. Ανδριανόπουλος 2003.

³ Ο Γ. Λούλης περιγράφει και θεωρητικοποιεί τη στρατηγική αυτή με τον όρο ‘τριγωνοποίηση’. Σε μια εποχή πραγματισμού, όπως εξηγεί, τα κόμματα δεν (πρέπει να) κινούνται μονοδιάστατα στον άξονα αριστερά – δεξιά, αλλά να τον υπερβαίνουν με νέες συνθέσεις. Ετσι, δια του ‘μεσαίου χώρου’ η ΝΔ μετά το 2000 επιχείρησε να συνθέσει μια πιο φιλελεύθερη οικονομική πολιτική με μια πιο ευαίσθητη προσέγγιση στα κοινωνικά ζητήματα. Μπορούσε έτσι να αντιπολιτεύεται το ΠΑΣΟΚ και

ΝΔ από τη δεξιά της απομόνωση και να διευρύνει το δυνάμει ακροατήριό της⁴. Το ΠΑΣΟΚ με τη σειρά του διαισθανόμενο την απειλή του 'εισβολέα' σε ένα προνομιακό του χώρο, άρχισε κι' αυτό με τη σειρά του να υπερασπίζεται το 'μεσαίο' χαρακτήρα του και να κατηγορεί τη ΝΔ για απλή μεταμφίεση, χωρίς ωστόσο και αυτό με τη σειρά του να διευκρινίζει σε ποιες πολιτικές θέσεις ή στόχους αναφέρεται αυτός ο χώρος⁵.

Η διαμάχη των δύο κομμάτων για την κατάληψη του 'μεσαίου χώρου' άρχισε να θέτει ορισμένα προφανή ερωτήματα: εντέλει, υπάρχει ένας επίδικος 'μεσαίος χώρος' ή κάποια έστω παραλλαγή του, ή αποτελεί ένα ακόμα από τα προσφιλή ιδεολογήματα των πολιτικών; Και αν υπάρχει, αποτελεί μια 'διαφορετική' πολιτική τοποθέτηση σε σχέση με τις παλαιές 'κλασικές' τοποθετήσεις, δηλαδή την αριστερά, το πολιτικό κέντρο, τη δεξιά, το σοσιαλισμό, το φιλελευθερισμό, τον κομμουνισμό, κ.λπ; Αρθρώνεται με θετικό τρόπο ή αποτελεί απλώς ένα χώρο 'διαμαρτυρίας'; Αποτελεί παράγωγο της κρίσης της πολιτικής ή αντίθετα προσπάθεια υπέρβασης της τελευταίας;

Στα ερωτήματα αυτά θα επιχειρήσει το άρθρο αυτό να απαντήσει, παρακολουθώντας ορισμένα κρίσιμα δεδομένα πολιτικών ερευνών της τελευταίας δεκαετίας.

1. Η υλικότητα του 'μεσαίου χώρου'

Η κλίμακα αυτοτοποθέτησης Αριστερά / Δεξιά (Α/Δ)⁶ που χρησιμοποιείται στις πολιτικές έρευνες αποτελούσε και αποτελεί ένα σημαντικό δείκτη για την προσέγγιση και ανάλυση του τρόπου με τον οποίον οι πολίτες κατανοούν (προσλαμβάνουν) την πολιτική διαδικασία και τον κομματικό ανταγωνισμό. Επιπλέον, οι αυτοτοποθετήσεις σε αυτήν, αλλά και οι αρνήσεις αυτοτοποθέτησης, προιδεάζουν για τους πολιτικούς και κομματικούς συσχετισμούς, στο μέτρο που αναπαριστούν σε τελική ανάλυση ευρύτερες και βαθύτερες ιδεολογικές ζυμώσεις της κοινωνίας.

Παρακολουθώντας την εξέλιξη της τοποθέτησης της ελληνικής κοινωνίας στην κλίμακα Α/Δ κατά τη δεκαετία 1995-2004 (*Διαγράμματα 1 και 2*) δύο διαπιστώσεις είναι εμφανείς. Η *πρώτη* διαπίστωση, αφορά στη *στασιμότητα* των αριστερών αυτοτοποθετήσεων της κλίμακας (θέσεις 1, 2 και 3) και τη σαφή *άνοδο* των αντίστοιχων δεξιών (θέσεις 8, 9 και 10). Η αλλαγή του ιδεολογικού συσχετισμού στην ελληνική κοινωνία είναι χαρακτηριστική. Η *δεύτερη* διαπίστωση αφορά στη σαφή *κυριαρχία* των τοποθετήσεων στο μέσον της κλίμακας (θέσεις 5 και 6), αλλά και στην ύπαρξη ενός σημαντικού ποσοστού πολιτών που αρνείται να τοποθετηθεί σε αυτήν. Το άθροισμα των δύο αυτών τοποθετήσεων - στάσεων φαίνεται πως αποτελεί τον *πλειοψηφικό ιδεολογικο-πολιτικό χώρο* της δεκαετίας 1995-2004 (με σημεία αιχμής το 1998 και το 2001) [Ενδεικτικά παρατίθενται και στα δύο διαγράμματα τα αντίστοιχα παρατηρηθέντα ποσοστά στο μέσον της δεκαετίας του '80 σύμφωνα με ειδική έρευνα πολιτικής κουλτούρας (ΕΚΚΕ 1988⁷)].

εξ' αριστερών (στα κοινωνικά θέματα) και εκ δεξιών (στα οικονομικά θέματα). Βλ. Λούλης 2004:119-120.

⁴ Ο όρος 'κοινωνικό κέντρο' που χρησιμοποίησε η ΝΔ στο 6^ο Συνέδριό της (Ιούλιος 2004) εισήχθη ως συνέχεια του 'μεσαίου χώρου', με τις ίδιες ακριβώς νοηματοδοτήσεις, χρησιμοποιείται δε εκ παραλλήλου. Πρβλ. Καραμανλής 2004.

⁵ Στις αναλύσεις τις προερχόμενες από το χώρο του ΠΑΣΟΚ διαφαίνονται ακριβώς οι ίδιες συντεταγμένες προσέγγισης του 'μεσαίου χώρου με αυτές της ΝΔ. Ο Θ. Πάγκαλος, π.χ., θεωρεί ότι «ο μεσαίος χώρος αποτελείται από καινούριες, δυναμικές κοινωνικές ομάδες και νέες στάσεις ζωής... ψηφίζει σε ποσοστά πρωτοφανή το ένα ή το άλλο μεγάλο κόμμα γιατί πάντα απ' όλα επιθυμεί αποτελεσματικότητα...» Πάγκαλος 2002. Ο Ευ. Βενιζέλος από τη μεριά του, εισάγει μια ολόκληρη θεωρία περί 'ανοικτού κόμματος' στη βάση της (λανθάνουσας) θεωρίας του περί 'μεσαίου χώρου' και 'θεματικής - à la carte - ψήφου' (Βενιζέλος 2003).

⁶ Στην Ελλάδα χρησιμοποιείται κατά παράδοση η δεκαβάθμια μορφή της κλίμακας, όπου το 1 είναι το πιο αριστερό σημείο της αυτοτοποθέτησης και το 10 το πιο δεξιό.

⁷ Πρέπει να επισημανθεί, ότι τα ποσοστά της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα 1-10 Α/Δ που παρουσιάζονται στη σχετική έρευνα είναι λίγο μεγαλύτερα, εξαιτίας του ότι έχει αφαιρεθεί το ποσοστό

Αξίζει να παραμείνει κανείς σ' αυτήν τη δεύτερη διαπίστωση για να κάνει τρεις καίριες διευκρινίσεις - επισημάνσεις.

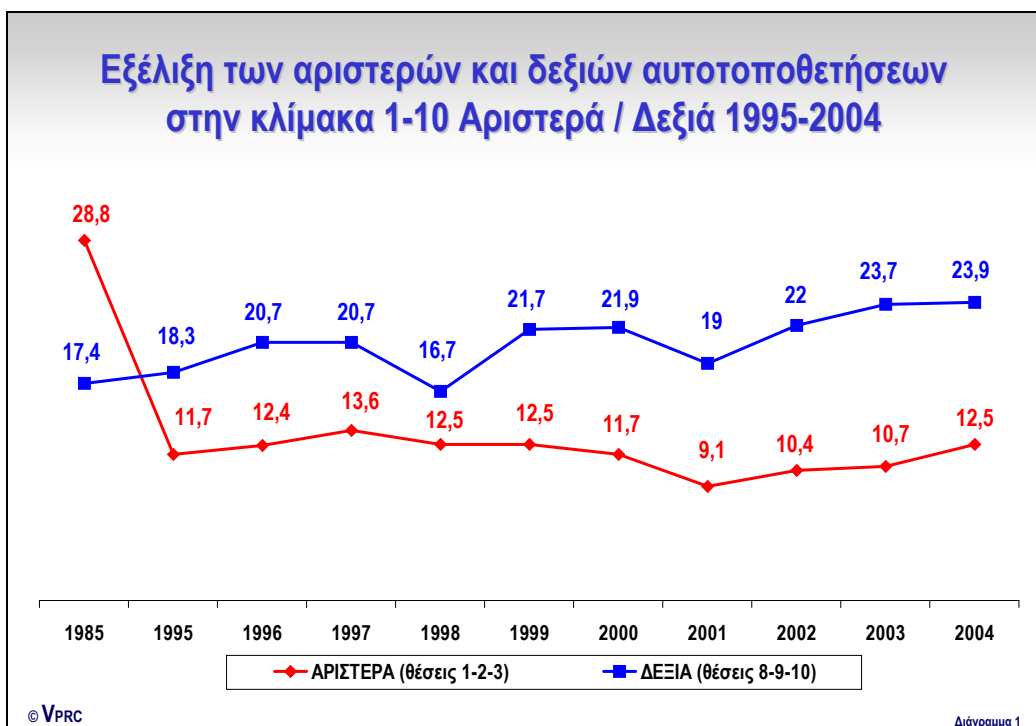
Η πρώτη επισήμανση: αν αθροίζουμε τα ποσοστά της μεσαίας αυτοτοποθέτησης (θέσεις 5 και 6 της κλίμακας) με αυτά της απόρριψης της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα, είναι γιατί οι δύο αυτές στάσεις όλο και περισσότερο τις τελευταίες δεκαετίες εκφράζουν συγγενείς ή και ταυτόσημες ιδέες. Η αυτοτοποθέτηση στο μέσον της κλίμακας αριστερά / δεξιά ισοδυναμεί ολόένα και περισσότερο με αδιαφορία και άρνηση για την πολιτική (Boy & Chiche 1999, Marcel & Witkowski 2003). Αυτό άλλωστε εμπειρικά επιβεβαιώνεται και από την καμπύλη των δύο στάσεων στο διάγραμμα 2, όπου φαίνεται η αλληλοσυσχέτισή τους: όταν αυξάνεται το ποσοστό της 'μεσαίας τοποθέτησης' μειώνεται αυτό της άρνησης της κλίμακας και αντίστροφα.

Η δεύτερη επισήμανση: θα αναρωτηθεί κανείς αν η κυριαρχία του 'μέσου' είναι ένα καινούργιο (πρόσφατο) στοιχείο, αφού και στη δεκαετία, όπως φαίνεται και στην έρευνα του ΕΚΚΕ, παρατηρείτο η ίδια τάση, αν και βεβαίως αρκετά πιο εξασθενημένη. Η διαφορά από τις αντίστοιχες τοποθετήσεις στη δεκαετία του '80 είναι ότι στην περίοδο εκείνη η αυτοτοποθέτηση στο μέσον και η άρνηση αυτοτοποθέτησης δεν συνιστούσαν συγγενείς επιλογές. Η αυτοτοποθέτηση στο μέσον, σύμφωνα με τα ιστορικά – πολιτικά, αλλά και ερευνητικά δεδομένα που διαθέτουμε, αποτελούσε μια συνειδητή πολιτική επιλογή που εξέφραζε κατά βάση τον υπαρκτό 'πολιτικό κεντρισμό' και συνδεόταν με το φαινόμενο του 'Κέντρου' των προδικτατορικών και πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων⁸. Η σύγκλιση της μεσαίας αυτοτοποθέτησης με την απόρριψη της κλίμακας είναι φαινόμενο (όχι μόνο ελληνικό) της τελευταίας δεκαετίας.

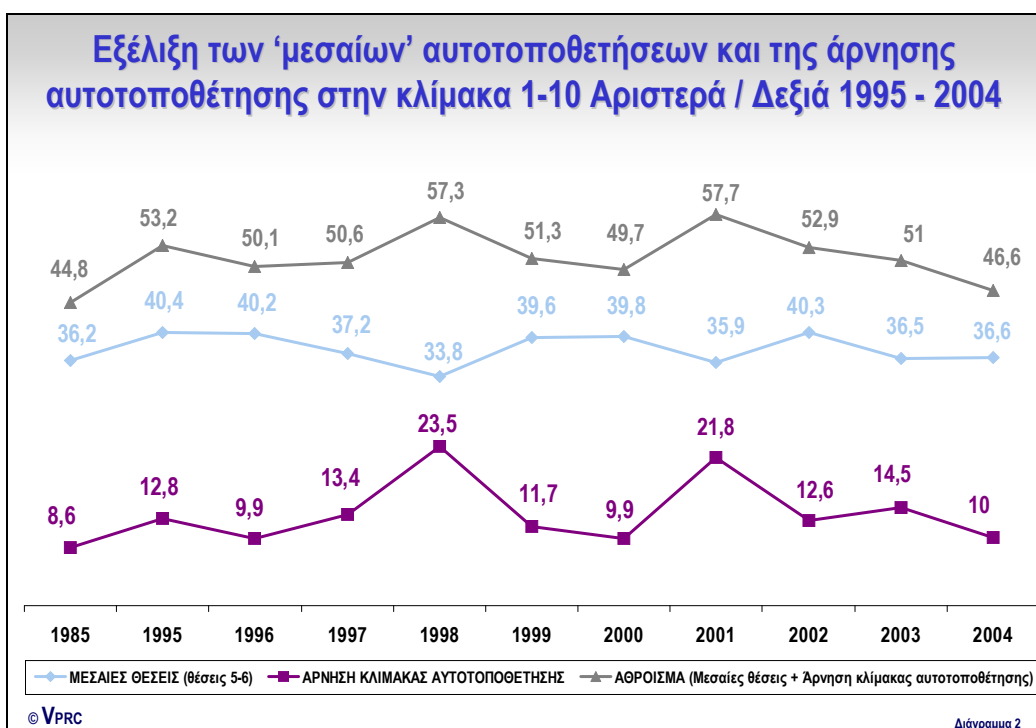
Η τρίτη επισήμανση: σε κάθε εκλογική χρονιά (1996, 2000, 2004) παρατηρείται μείωση τόσο των δύο επιμέρους δεικτών (της 'μεσαίας' αυτοτοποθέτησης και της άρνησης αυτοτοποθέτησης) όσο και του αθροίσματός τους. Στις ενδιάμεσες των εκλογών χρονιές οι δύο δείκτες, καθώς και το άθροισμά τους, αυξάνονται. Ας κρατήσουμε προς το παρόν την επισήμανση αυτή και θα επανέλθουμε αναλυτικότερα παρακάτω.

8.6% που δηλώνει άρνηση αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα (εκφράζουν δηλ. όσους αυτοτοποθετούνται στην κλίμακα).

⁸ Για την προϊστορία του 'κεντρώου' φαινομένου, αλλά και για τις συνθήκες επανεμφάνισής του στη μεταπολιτευτική περίοδο, βλ. Βερναρδάκης – Μαυρή (1991). Τη διαφορά των σημερινών 'μεσαίων' ψηφοφόρων από τους 'κεντρώους' (έως τις αρχές της δεκαετίας του '90) υπογραμμίζει ο Λούλης (2002), λέγοντας ότι οι παλαιοί κεντρώοι ήταν πολιτικοποιημένοι και έρεπαν προς τον κρατισμό, ενώ οι σημερινοί 'μεσαίοι' είναι πραγματιστές, με αποστάσεις από την πολιτική και αντίθεση στον κρατισμό.



Πηγή: VPRC, Ετήσια Δεδομένα Πολιτικής και Εκλογικής Συμπεριφοράς 1994-2004 / Βιβλιοθήκη Κοινωνικών Δεδομένων POLITIS (τα στοιχεία του 1985 προέρχονται από το ΕΚΚΕ)



Πηγή: VPRC, Ετήσια Δεδομένα Πολιτικής και Εκλογικής Συμπεριφοράς 1994-2004 / Βιβλιοθήκη Κοινωνικών Δεδομένων POLITIS (τα στοιχεία του 1985 προέρχονται από το ΕΚΚΕ)

Η αυτοτοποθέτηση στο μέσον της κλίμακας και η άρνηση ένταξης σ' αυτήν, η διαμόρφωση δηλαδή ενός 'οργανικού μεσαίου χώρου', αποτελεί συνεπώς μια αντικειμενική πραγματικότητα. Το ερώτημα είναι αν αυτή η 'υπερσυγκέντρωση' στο

μέσον αποτελεί ένα συμπτωματικό γεγονός, απόρροια ενδεχομένως μιας εργαλειακής λειτουργίας (και πρόσληψης) της κλίμακας Α/Δ ή αν παραπέμπει σε κάποιο, έστω και ασαφές, πλαίσιο πολιτικών και ιδεολογικών αντιλήψεων.

Για να διερευνήσουμε το ερώτημα αυτό χρησιμοποιήσαμε μια σειρά από θεματικές μεταβλητές (issues), οι οποίες οδηγούν στην κατασκευή τριών κλιμάκων: στην κλίμακα *πολιτικού φιλελευθερισμού*, στην κλίμακα *οικονομικού φιλελευθερισμού* και στην κλίμακα *πολιτισμικού (ιδεολογικού) φιλελευθερισμού* (Grunberg – Schweisguth 1990, 1997).

Επιδιώξαμε να προσδιορίσουμε την τοποθέτηση του γενικού εκλογικού σώματος, αλλά και του κάθε επιμέρους κομματικού εκλογικού σώματος, σε κάθε μία από τις παραπάνω κλίμακες, χρησιμοποιώντας και ομαδοποιώντας αντίστοιχες μεταβλητές. Το ζητούμενο είναι να διαπιστωθεί αν η κομματική επιλογή παραπέμπει σε πιο συνεκτικές ιδεολογικο-πολιτικές τοποθετήσεις, ή αν, αντίθετα, παρατηρείται και εδώ η αμφισημία του ‘μεσαίου χώρου’.

3. Οι θεματικές του ‘πολιτικού φιλελευθερισμού’ και οι τοποθετήσεις της εκλογικής βάσης των κομμάτων

Για την κατασκευή της συγκεκριμένης κλίμακας διερευνήθηκε η στάση της ελληνικής κοινωνίας και ειδικότερα των ψηφοφόρων των κομμάτων σε 9 ζητήματα (θεματικές) ‘πολιτικού φιλελευθερισμού’, επιδιώκοντας τον προσδιορισμό της πολιτικής σύνθεσης των εκλογικών σωμάτων. Στον πίνακα 1 που ακολουθεί παρουσιάζονται αναλυτικά οι απόψεις των ψηφοφόρων των κομμάτων σε καθένα από τα 9 αυτά ζητήματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Τοποθέτηση των ψηφοφόρων των κομμάτων σε θεματικές ‘πολιτικού φιλελευθερισμού’ (ποσοστά %)

	ΠΑΣΟΚ		ΝΔ		ΚΚΕ		ΣΥΝ		ΛΑΟΣ	
	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ
Κατάργηση μονιμότητας δημοσίων υπαλλήλων	48	48	55	40	48	43	66	27	57	38
Αποπνικτικοποίηση μαλακών ναρκωτικών	20	73	20	73	21	69	51	41	24	73
Προστασία δικαιωμάτων μουσουλμανικής μειονότητας	63	24	52	34	78	9	78	10	43	35
Κατάργηση υποχρεωτικής διδασκαλίας των θρησκευτικών	13	85	11	86	29	61	32	63	13	86
Χωρισμός Εκκλησίας /Κράτους	48	47	27	68	54	40	68	24	38	57
Απαγόρευση των εκτρώσεων	29	61	33	54	25	60	20	71	27	59
Κατάργηση της αναγραφής του θρησκειύματος στις ταυτότητες	34	56	13	83	37	49	44	37	19	76
Σεβασμός δικαιωμάτων των κατηγορουμένων για τρομοκρατικές ενέργειες	35	55	32	58	55	34	56	37	46	40
Νομιμοποίηση των οικονομικών μεταναστών	31	56	19	69	31	45	63	29	19	67

Πηγή: VPRC, Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, Μάρτιος 2003.

Τα στοιχεία του πίνακα δείχνουν, καταρχήν, ότι όλα τα πολιτικά κόμματα διαπερνώνται από σοβαρές εσωτερικές αντιθέσεις, ακόμα και σε ζητήματα που θα περίμενε κανείς να έχουν, λόγω ιδεολογικών καταβολών, πολιτικής παράδοσης ή και επίσημης τοποθέτησης, περισσότερο συνεκτικές θέσεις. Παρατηρούμε σχετικά, π.χ., ότι τα δύο κόμματα της αριστεράς (ΚΚΕ και ΣΥΝ) διασχίζονται από ισχυρότατη αντίθεση των ίδιων των ψηφοφόρων τους στο ζήτημα της νομιμοποίησης των οικονομικών μεταναστών (45% και 29% αντίστοιχα), με το ΚΚΕ μάλιστα να έχει τη φορά της απόρριψης της πρότασης αυτής. Η ίδια εσωτερική διχαστασία παρατηρείται στο σύνολο των διερευνηθέντων ζητημάτων.⁹

Υπάρχουν διαφορές μεταξύ των κομμάτων; Οπωσδήποτε ναι. Όμως, πρόκειται για διαφορές στην 'ένταση' των απόψεων και όχι στη φορά τους ή και στην ουσία τους. Ας πάρουμε, π.χ. τις απόψεις των εκλογικών σωματίων των δύο κομμάτων διακυβέρνησης: ΠΑΣΟΚ και ΝΔ διαφωνούν στη νομιμοποίηση των οικονομικών μεταναστών κατά 56% και 69% αντίστοιχα. Η διαφορά τους είναι θέμα 'έντασης' και όχι ουσίας. Οι διαφορές 'έντασης' μαρτυρούν την επιβίωση στοιχείων του πολιτικού παρελθόντος και των καταβολών των κομμάτων, δεν πιστοποιούν όμως διαφορετική πολιτική κατεύθυνση στη σημερινή πολιτική συγκυρία. Τα δύο κόμματα, επίσης, έχουν τις ίδιες σχεδόν απόψεις σε ζητήματα όπως η αποποινικοποίηση της χρήσης 'μαλακών' ναρκωτικών (κατά), η κατάργηση της διδασκαλίας των θρησκευτικών στα σχολεία (κατά), ο σεβασμός των δικαιωμάτων κατηγορουμένων για τρομοκρατικές ενέργειες (κατά), η απαγόρευση των εκτρώσεων (κατά), ενώ συμφωνούν επίσης, αν και με διαφορά έντασης, στο ζήτημα της προστασίας των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας (υπέρ), καθώς και στο ζήτημα της κατάργησης της αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες (κατά).

Το μοναδικό ζήτημα στο οποίο τα δύο κόμματα εμφανίζεται να διαφωνούν (όχι ριζικά πάντως) είναι αυτό του χωρισμού Εκκλησίας / Κράτους, με το ΠΑΣΟΚ να είναι διχασμένο και τη ΝΔ απολύτως αντίθετη.

Αντικειμενικός σκοπός όμως δεν είναι απλώς η παρουσίαση των απόψεων που διατρέχουν τις εκλογικές βάσεις των κομμάτων. Είναι και η ομαδοποίηση των απόψεων αυτών, έτσι ώστε να προκύψει μια κατά το δυνατόν 'αντικειμενικότερη' εσωτερική τοπογραφία των κομμάτων. Ομαδοποιώντας τις απόψεις των ψηφοφόρων των κομμάτων στα παραπάνω ζητήματα (issues) προκύπτει μια ιδεολογικο-πολιτική σύνθεση των εκλογικών σωματίων τους, η οποία παρουσιάζεται στον πίνακα 2.

⁹ Ειδικότερα για τα κόμματα της αριστεράς έχει επισημανθεί η άμβλυση της ιδεολογικο-πολιτικής τους διακριτότητας απέναντι στα κυρίαρχα πολιτικά σχήματα, η διάσχιση τους από αντίρροπες τάσεις, κάποιες εκ των οποίων φύσει και θέσει αποτελούν συστατικά στοιχεία των αντίπαλων πολιτικών παρατάξεων (Βερναρδάκης 2003). Το γεγονός ότι η πολιτική και εκλογική στασιμότητα της σύγχρονης αριστεράς οφείλεται στην ουσία στη βαθύτατη *κρίση ταυτότητας* που τη χαρακτηρίζει, οδηγεί σε αναθεώρηση της (ισχύουσας παλαιότερα) θέσης ότι η τοποθέτηση στην αριστερά και τη δεξιά παραπέμπει από τη μια μεριά σε διαφορετικές γνώμες από την άλλη ότι οι γνώμες αυτές ενοποιούνται σε συνεκτικές ενότητες και σύνολα (Laronce 1981, Michelat 1986, 1990).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Δείκτης Κατανομής των ψηφοφόρων των κομμάτων στην κλίμακα ‘πολιτικού φιλελευθερισμού’ (ποσοστά %)

	ΠΑΣΟΚ	ΝΔ	ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΛΑΟΣ	Σύνολο Εκλογικού Σώματος
Πόλος ‘πολιτικού αυταρχισμού’	22.9	39.0	12.3	12.2	29.7	28,3
‘Ενδιάμεση θέση’	66.6	56.6	61.5	56.1	62.2	62,3
Πόλος ‘πολιτικού φιλελευθερισμού’	10.6	4.4	26.2	31.7	8.1	9,4

Πηγή: Στατιστική επεξεργασία στοιχείων του Πίνακα 1 / Αθροιστικός Δείκτης.

Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι ο ‘μεσαίος χώρος’ (η ‘ενδιάμεση τοποθέτηση’) αποτελεί ως προς τα διερευνηθέντα πολιτικά ζητήματα (issues) τον κυρίαρχο χώρο εντός των πολιτικών κομμάτων. Στο ΠΑΣΟΚ αποτελεί το 66.6% του εκλογικού του σώματος, στη ΝΔ το 56.6%, στο ΚΚΕ το 61.5%, στον ΣΥΝ το 56.1%, στο ΛΑΟΣ το 62.2%. Στην ουσία δηλαδή, έχει προκύψει ένα κοινωνικό - εκλογικό σώμα το οποίο, ανεξαρτήτως του τι ψηφίζει, έχει ‘συγγενείς ενδιάμεσες - αντιφατικές στάσεις’ ή ακόμα και ‘συγγενείς μη-στάσεις’ (Converse 1970). Αλλού υιοθετεί θέσεις πολιτικού αυταρχισμού, αλλού υιοθετεί θέσεις πολιτικού φιλελευθερισμού και στα περισσότερα ζητήματα ταλαντεύεται ή δεν τοποθετείται. Η ‘πολιτική συνοχή’ των κομματικών εκλογικών σωμάτων είναι ρευστή και συγκροτείται από πολλές ‘ενδιάμεσες αντιφατικές στάσεις – ‘μη-στάσεις’.

Η πολιτική αυτή τοπογραφία δείχνει επίσης, ότι μπορεί να κυριαρχούν στα κόμματα οι ‘ενδιάμεσοι χώροι’, ωστόσο δεν μπορεί να αγνοηθεί η ισχυρή παρουσία του ‘αυταρχικού πολιτικού πόλου’. Το 22.9% των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ έχουν με συνεκτικό – συστηματικό τρόπο ‘αυταρχικές’ απόψεις στα ζητήματα που διερευνήθηκαν, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τη ΝΔ φτάνει το 39%. Επισημαίνεται ότι αντίστοιχες τάσεις ενυπάρχουν στα εκλογικά σώματα και των κομμάτων της αριστεράς (12% των ψηφοφόρων τους). Αντίθετα, η ‘προοδευτική – φιλελεύθερη’ πτέρυγα αποτελεί σε όλα τα κόμματα μειοψηφία, με το ΣΥΝ κατά πρώτο λόγο και το ΚΚΕ κατά δεύτερο να έχουν τα μεγαλύτερα σχετικά ποσοστά.

4. Οι θεματικές του ‘οικονομικού φιλελευθερισμού’ και οι τοποθετήσεις της εκλογικής βάσης των κομμάτων

Τα οικονομικά ζητήματα βρίσκονται στον πυρήνα των στρατηγικών αναδιάρθρωσης της καπιταλιστικής οικονομίας και των κοινωνικών αντιπαραθέσεων τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Θα ήταν λοιπόν αναμενόμενο στα ζητήματα αυτά να διαμορφώνονται πιο σαφείς θέσεις μεταξύ των ψηφοφόρων των κομμάτων και άρα η κομματική επιλογή να αντιστοιχίζεται με μια συνεκτική τοποθέτηση στις αντίστοιχες θεματικές.

Για την κατασκευή της κλίμακας ‘οικονομικού φιλελευθερισμού’ χρησιμοποιήθηκαν 4 ζητήματα: η άποψη για το δημόσιο ή ιδιωτικό χαρακτήρα των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, η άποψη για το ρόλο της ιδιωτικής επιχείρησης στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, η άποψη για το ρόλο των συνδικάτων και η εμπιστοσύνη στις μεγάλες επιχειρήσεις. Οι απόψεις των κομμάτων παρουσιάζονται στον *πίνακα 3* που ακολουθεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Τοποθέτηση των ψηφοφόρων των κομμάτων σε θεματικές 'οικονομικού φιλελευθερισμού' (ποσοστά %)

	ΠΑΣΟΚ		ΝΔ		ΚΚΕ		ΣΥΝ		ΛΑΟΣ	
	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ
Οι επιχειρήσεις κοινής Ωφέλειας πρέπει να ανήκουν στο Κράτος	60	12	51	24	65	17	56	12	46	30
Η ιδιωτική επιχείρηση είναι ο καλύτερος τρόπος για να λυθούν τα οικονομικά προβλήματα της χώρας	40	21	51	13	26	49	37	27	51	21
Χρειάζονται δυνάμει συνδικάτα για να προστατεύουν τις συνθήκες εργασίας και τους μισθούς των εργαζομένων	77	5	72	9	83	3	79	5	65	21
Εμπιστοσύνη στις μεγάλες επιχειρήσεις	34	51	40	49	20	70	27	51	30	62

Πηγή: VPRC, Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, Μάρτιος 2003.

Όπως και στις θεματικές του 'πολιτικού φιλελευθερισμού', έτσι και εδώ οι αντιθέσεις των κομμάτων είναι περισσότερο θέμα 'έντασης' παρά ουσίας. Παρατηρεί μάλιστα κανείς, ότι στα σχετικά ζητήματα οι αντιθέσεις μεταξύ των κομμάτων είναι πολύ ηπιότερες σε σχέση με αυτές του 'πολιτικού φιλελευθερισμού'. Είναι κοινή η άποψη μεταξύ των εκλογικών κομματικών σωμάτων για τον κρατικό έλεγχο των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, για την αναγκαιότητα ισχυρών συνδικάτων, για τη δυσπιστία απέναντι στις μεγάλες επιχειρήσεις. Η μοναδική ισχυρή διαφοροποίηση προκύπτει στο ζήτημα της ιδιωτικής επιχείρησης ως βασικού θεσμού ανάπτυξης της οικονομίας, με τους ψηφοφόρους της ΝΔ και του ΛΑΟΣ να συγκλίνουν στην υποστήριξή της, να ακολουθούν αυτοί του ΠΑΣΟΚ, να διχάζονται του ΣΥΝ και να διαφωνούν (αλλά όχι έντονα) οι υποστηρικτές του ΚΚΕ.

Η κλίμακα 'οικονομικού φιλελευθερισμού' που προκύπτει από την ανάλυση των παραπάνω ζητημάτων αναδεικνύει μια ενδιαφέρουσα τοπογραφία για τα κόμματα (Πίνακας 4). Ο πόλος του 'νεοφιλελευθερισμού', δηλ. η ταυτόχρονη (συμπαγής) τοποθέτηση υπέρ της ιδιωτικοποίησης των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, της υποστήριξης του θεσμού των επιχειρήσεων ως του καλύτερου μοχλού οικονομικής ανάπτυξης, της εμπιστοσύνης στις μεγάλες επιχειρήσεις και της μείωσης του ρόλου των συνδικάτων, είναι μειοψηφικός σε όλα τα πολιτικά κόμματα. Περισσότερο ισχυρός δείχνει στο ΛΑΟΣ (16.2%) και λιγότερο ισχυρός στο ΣΥΝ (2.4%). Ο 'κοινωνικός-κρατικός' πόλος, αντίθετα, δείχνει σε όλα τα κόμματα αρκετά ισχυρός, παρά το γεγονός ότι μόνον στο ΚΚΕ είναι κυρίαρχος. Ο 'μεσαίος χώρος' (οι ενδιάμεσες δηλ. θέσεις) είναι κυρίαρχος και στα οικονομικά θέματα (issues) σε όλα τα κόμματα πλην του ΚΚΕ. Στην κλίμακα 'οικονομικού φιλελευθερισμού' περισσότερο 'μεσαίο' κόμμα αναδεικνύεται η ΝΔ (67.4% του εκλογικού της σώματος), ακολουθούμενη από τον ΣΥΝ (63.4%) και το ΠΑΣΟΚ (59.2%).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Δείκτης Κατανομής των ψηφοφόρων των κομμάτων στην κλίμακα ‘οικονομικού φιλελευθερισμού’ (ποσοστά %)

	ΠΑΣΟΚ	ΝΔ	ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΛΑΟΣ	Σύνολο Εκλογικού Σώματος
Πόλος υποστήριξης ‘κοινωνικού-κρατικού’ τομέα	36.4	23.5	66.2	34.1	29.7	32,8
‘Ενδιάμεση θέση’	59.2	67.4	29.2	63.4	54.1	61,4
Πόλος ‘νεοφιλελευθερισμού’	4.4	9.0	4.6	2.4	16.2	5,8

Πηγή: Στατιστική επεξεργασία στοιχείων του Πίνακα 3 / Αθροιστικός Δείκτης.

5. Οι θεματικές του ‘ιδεολογικού / αξιακού φιλελευθερισμού’

Για την κατασκευή, τέλος, της συγκεκριμένης κλίμακας χρησιμοποιήθηκαν μια σειρά από 6 μεταβλητές που αφορούν γνώμες και στάσεις της ελληνικής κοινωνίας σχετικά με τη θέση των νεότερων γενεών απέναντι στην οικογένεια, τη θανατική ποινή, τον κοινωνικό ρόλο του σχολείου και του εκπαιδευτικού συστήματος, τις τάσεις αυστηροποίησης του νόμου, τη στάση απέναντι στην ομοφυλοφιλική συμπεριφορά και τη θέση για τη λογοκρισία. Οι αναλυτικές τοποθετήσεις των εκλογικών σωμάτων των κομμάτων παρουσιάζονται στον Πίνακα 5.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Τοποθέτηση των ψηφοφόρων των κομμάτων σε θεματικές ‘ιδεολογικού-αξιακού φιλελευθερισμού’ (ποσοστά %)

	ΠΑΣΟΚ		ΝΔ		ΚΚΕ		ΣΥΝ		ΛΑΟΣ	
	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ
Οι νέοι δεν έχουν σεβασμό για τους γονείς τους	60	25	62	25	49	31	51	32	62	30
Για μερικά εγκλήματα χρειάζεται η θανατική ποινή	53	37	56	31	39	51	32	53	57	35
Τα σχολεία πρέπει να μαθαίνουν στα παιδιά το σεβασμό στην εξουσία	60	17	64	17	46	37	49	32	43	19
Ο νόμος πρέπει να γίνει ακόμα πιο αυστηρός απ’ότι είναι σήμερα γι’αυτούς που τον παραβιάζουν	80	9	81	8	68	17	56	17	70	13
Οι σχέσεις των ομοφυλόφιλων είναι λάθος	37	24	44	24	32	37	12	59	43	35
Χρειάζεται λογοκρισία σε ταινίες και περιοδικά για να	51	25	54	24	39	37	32	46	62	27

διατηρηθούν οι ηθικές μας αξίες										
---------------------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Πηγή: VPRC, Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, Μάρτιος 2003.

Αυτό που παρατηρείται και εδώ είναι μια γενική σύγκλιση των κομμάτων, παρά το ιδιαίτερο ιδεολογικό φορτίο των περισσότερων αν όχι όλων των παραπάνω απόψεων. Σε όλα σχεδόν τα θέματα που επιλέχθηκαν για τη συγκεκριμένη ανάλυση εμφανίζεται σύμπτωση απόψεων, αν και οι διαφορές έντασης παρατηρούνται και εδώ. Έτσι, οι εκλογικές βάσεις των κομμάτων συμπίπτουν στην άποψη περί ‘απειθαρχίας’ των νέων εντός του θεσμού της οικογένειας, στην άποψη για τον ‘πειθαρχικό’ ρόλο του εκπαιδευτικού συστήματος (σε αντίθεση με την καλλιέργεια του κριτικού λόγου), στην αυστηροποίηση του νομικού συστήματος. Οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ και του ΣΥΝ οριοθετούνται από τους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ, της ΝΔ και του ΛΑΟΣ στο ζήτημα της θανατικής ποινής, ενώ αυτοί του ΣΥΝ από τους ψηφοφόρους όλων των άλλων κομμάτων στα ζητήματα της ομοφυλοφιλικής συμπεριφοράς και της λογοκρισίας για την προστασία των ‘ηθικών αρχών’.

Στο ζήτημα των ιδεολογικών στάσεων και αξιακών συμπεριφορών ο ‘μεσαίος χώρος’ καθιστά αισθητή την παρουσία του, αλλά, σε αντίθεση με τα πολιτικά και τα οικονομικά θέματα, δεν πλειοψηφεί. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 6, στο ΠΑΣΟΚ¹⁰, τη ΝΔ και τον ΛΑΟΣ πλειοψηφεί ο ‘συντηρητικός’ ιδεολογικός πόλος, ο οποίος επηρεάζει τόσο το ιδεολογικό κέντρο βάρους της ελληνικής κοινωνίας ώστε να αφήνει στο ΚΚΕ και τον ΣΥΝ το χαρακτήρα του ‘μεσαίου κόμματος’. Οι ‘φιλελεύθερες’ ιδεολογικές στάσεις και απόψεις αποδεικνύονται ακραία μειοψηφικές, όχι μόνον στο σύνολο της κοινωνίας και στο εσωτερικό των μεγαλύτερων κομμάτων, αλλά και στο εσωτερικό των αριστερών κομμάτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Δείκτης Κατανομής των ψηφοφόρων των κομμάτων στην κλίμακα ‘ιδεολογικού - αξιακού φιλελευθερισμού’ (ποσοστά %)

	ΠΑΣΟΚ	ΝΔ	ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΛΑΟΣ	Σύνολο Εκλογικού Σώματος
Πόλος ‘συντηρητικού αυταρχισμού’	47.8	55.3	35.4	19.5	45.9	47,6
‘Ενδιάμεση θέση’	46.0	37.7	44.6	61.0	43.2	43,8
Πόλος ‘ιδεολογικού φιλελευθερισμού’	6.2	7.0	20.0	19.5	10.8	8,6

Πηγή: Στατιστική επεξεργασία στοιχείων του Πίνακα 5 / Αθροιστικός Δείκτης.

6. Ο ‘νέος πολυσυλλεκτισμός’. Τα εκλογικά – κοινωνικά σώματα των κομμάτων και η τοποθέτηση σε ιδεολογικο-πολιτικά ρεύματα

Η κυριαρχία του ‘μεσαίου χώρου’ στα εκλογικά σώματα των κομμάτων, αλλά και η έντονη εσωτερική αντιφατικότητα σε όλα σχεδόν τα κρίσιμα θέματα που απασχολούν την κοινωνία, έχει ως συνέπεια την καταγραφή μιας σημαντικής (αν και όχι απόλυτης) αναντιστοιχίας μεταξύ κομματικής επιλογής και ιδεολογικο-πολιτικού ρεύματος. Στον πίνακα 7 παρουσιάζεται η αυτοτοποθέτηση – αυτοαναγνώριση των ψηφοφόρων των ελληνικών κομμάτων σε κάποιο ιδεολογικο-πολιτικό ρεύμα. Διακρίνει κανείς για το ΠΑΣΟΚ π.χ., ότι

¹⁰ Μια ανάλογη προσέγγιση στη ιδεολογική τοπογραφία ειδικά του ΠΑΣΟΚ βεβαίως για τη μετατόπιση εν πολλοίς των ιδεολογικών τάσεων από τις ‘παραδοσιακές δημοκρατικές-προοδευτικές’ αρχές σε αντιφατικά ιδεολογήματα του ‘μεσαίου χώρου, αλλά και σε κρατικιστικά-αυταρχικά ιδεολογήματα (Μαυρής 2001β).

μόνον το 54% των ψηφοφόρων του κατατάσσει –αναγνωρίζει τον εαυτό του στο σοσιαλδημοκρατικό-σοσιαλιστικό ρεύμα, τη στιγμή που καταγράφονται αξιόλογα ποσοστά και σε όλα τα ιδεολογικο-πολιτικά ρεύματα. Επίσης, μόνον το 45% περίπου των ψηφοφόρων του ΚΚΕ κατατάσσει – αναγνωρίζει τον εαυτό του στο κομμουνιστικό ρεύμα, ενώ και στην περίπτωση του, παρά την ευρέως επικαλούμενη ‘συνοχή’ του κόμματος αυτού, παρουσιάζεται ένας σημαντικός πλουραλισμός ιδεολογικο-πολιτικών ρευμάτων. Στη ΝΔ η πλειοψηφία του ‘φιλελεύθερου’ ρεύματος, συνοδεύεται από την ισχυρή παρουσία του συντηρητικού ρεύματος αλλά και του ‘νεοφιλελεύθερου’, ενώ ο ΣΥΝ διχάζεται μεταξύ των ρευμάτων της εναλλακτικής αριστεράς (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Φόρουμ και κινήματα) και της σοσιαλδημοκρατίας.

Το σημαντικότερο ωστόσο στοιχείο είναι ότι περίπου ένας στους τέσσερις ψηφοφόρους όλων ανεξαιρέτως των κομμάτων δηλώνει πως δεν ανήκει σε κάποιο ιδεολογικο-πολιτικό ρεύμα. Τα σχετικά πλειοψηφούντα ποσοστά επιβεβαιώνουν την ‘προϊστορία’ κάθε κόμματος, που λανθάνει ακόμη στο εσωτερικό τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Κατανομή των ψηφοφόρων των κομμάτων σε ιδεολογικο-πολιτικό ρεύμα (ποσοστό %)

	ΠΑΣΟΚ	ΝΔ	ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΛΑΟΣ
Φιλελεύθεροι (18.9%)	8,5	36,0	1,5	9,8	15,6
Ριζοσπάστες (1.5%)	1,5	1,3	3,1	5,0	-
Συντηρητικοί (6.8%)	1,5	13,0	4,6	2,4	2,7
Νεοφιλελεύθεροι (4.7%)	1,5	8,0	1,5	-	16,7
Εθνικιστές (2.2%)	0,6	3,1	-	-	18,0
Οικολόγοι (3.4%)	2,6	1,6	3,1	4,9	2,7
Σοσιαλιστές / Σοσιαλδημοκράτες (21.6%)	54,0	6,0	12,3	22,0	8,1
Κομμουνιστές (3.0%)	0,9	0,3	44,6	7,3	-
Εναλλακτικοί Αριστεροί / Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Φόρουμ (2.0%)	1,8	0,3	4,6	24,4	-
Σε κανένα / Γίγιοτα (21.1%)	26,4	29,0	24,6	24,6	30,0

Πηγή: VPRC, Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, Μάρτιος 2003.

Ο σημερινός πολυσυλλεκτισμός των ελληνικών κομμάτων μοιάζει με το φαινόμενο που είχαν από πολύ παλιότερα περιγράψει για το κομματικό φαινόμενο ο Kirchheimer (1966) με τον όρο ‘πανσυλλεκτικό κόμμα – catch-all party’ και ο Charlot (1971) με τον όρο ‘κόμμα εκλογών’. Οι δύο αυτοί όροι αποσκοπούσαν στο να περιγράψουν τα σύγχρονα κόμματα ως ‘χαλαρά ιδεολογικά μορφώματα’ που αποσκοπούν στο να προσελκύσουν όσο το δυνατόν περισσότερους ψηφοφόρους. Ο ορισμός αυτός καθίσταται και πάλι επίκαιρος, όμως το φαινόμενο αποδεικνύεται πολύ ευρύτερο. Πριν απ’ όλα ο πολυσυλλεκτικός χαρακτήρας των κομμάτων αφορά όχι μόνον τα μεγάλα ‘συστημικά’ κόμματα εξουσίας που είχαν στο μυαλό τους ο Kirchheimer και ο Charlot όταν εισήγαγαν τους δύο όρους, αλλά εκτείνεται σε ολόκληρο το φάσμα του κομματικού συστήματος, ακόμα και στα πλέον (φαινομενικώς) ομογενοποιημένα κόμματα (οι περιπτώσεις του ΛΑΟΣ, κυρίως, αλλά και του ΚΚΕ είναι χαρακτηριστικές) ή ακόμα και στα μικρότερα κομματικά - εκλογικά σχήματα. Στην ελληνική περίπτωση, δεν είναι μόνον ότι τα ίδια τα βασικά κόμματα της μεταπολίτευσης

μετασηματίστηκαν από κόμματα ιδεολογικο-πολιτικής συνοχής και φορείς εθνικού στρατηγικού σχεδίου σε χαλαρά μορφώματα που προσβλέπουν σε πολλούς, διαφορετικούς και καμιά φορά ‘αντίθετης φοράς’ ψηφοφόρους, μεταβλήθηκαν δηλ. σε ένα μωσαϊκό πολιτικών, ιδεολογικών και πολιτισμικών ρευμάτων. Είναι επιπλέον ότι ‘πολυσυλλεκτικά’ αποδεικνύονται και τα ίδια τα ιδεολογικο-πολιτικά ρεύματα, που κατά τεκμήριο θα έπρεπε να εκφράζουν μια περισσότερο συνεκτική ταυτότητα. Η ίδια η αυτοτοποθέτηση σε ένα ιδεολογικο-πολιτικό ρεύμα παρουσιάζει ένα μεγάλο εύρος απόψεων και πολιτικών αντιλήψεων, πολλές εκ των οποίων είναι αναντίστοιχες με αυτό. Το συμπέρασμα πως (και) η αυτοαναγνώριση στη σημερινή συγκυρία σε κάποιο ιδεολογικό ρεύμα δεν παραπέμπει σε ενιαίο συνεκτικό σύστημα πολιτικών, οικονομικών και ιδεολογικών απόψεων προκύπτει αν παρακολουθήσει κανείς στον Πίνακα 8 τις απόψεις που καταγράφονται στο εσωτερικό των πέντε σημαντικότερων και ιστορικότερων στην ελληνική κοινωνία ιδεολογικο-πολιτικών ρευμάτων για τα ίδια θέματα (issues) που παρουσιάστηκαν και παραπάνω.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Τοποθέτηση – Στάση των αυτοαναγνωριζόμενων πολιτών σε ιδεολογικο-πολιτικό ρεύμα στις θεματικές του ‘πολιτικού – οικονομικού – ιδεολογικού φιλελευθερισμού’ (ποσοστά %)

	Φιλελεύθεροι		Συντηρητικοί		Νεο-φιλελεύθεροι		Σοσιαλιστές / Σοσιαλδημοκράτες		Κομμουνιστές	
	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ	ΥΠΕΡ	ΚΑΤΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ										
Κατάργηση μονιμότητας δημοσίων υπαλλήλων	57.5	38.7	52.0	45.3	69.8	30.2	53.3	43.0	38.2	55.9
Αποποινικοποίηση μαλακών ναρκωτικών	21.7	74.5	14.9	79.7	34.6	59.6	21.5	74.4	26.5	61.8
Προστασία δικαιωμάτων μουσουλμανικής μειονότητας	59.0	33.5	47.4	34.2	62.3	32.1	64.3	19.5	76.5	8.8
Κατάργηση υποχρεωτικής διδασκαλίας των θρησκευτικών	12.3	87.3	10.7	88.0	17.0	83.0	14.5	83.1	29.4	61.8
Χωρισμός Εκκλησίας /Κράτους	34.7	62.4	21.3	74.7	24.5	66.0	47.3	46.5	66.7	27.3
Απαγόρευση των εκτρώσεων	35.2	56.3	32.0	57.3	26.9	61.5	30.2	76.9	26.5	58.8
Κατάργηση της αναγραφής του θρησκεύματος στις ταυτότητες	17.8	79.8	10.7	84.0	15.1	77.4	37.0	53.1	38.2	52.9
Σεβασμός δικαιωμάτων των κατηγορουμένων για τρομοκρατικές ενέργειες	30.2	62.7	33.3	56.0	47.2	47.2	46.3	46.7	52.9	35.3
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ										
Νομιμοποίηση των οικονομικών μεταναστών	19.7	67.5	18.4	73.7	31.5	50.0	30.9	56.8	27.3	60.6
Οι επιχειρήσεις κοινής Ωφέλειας πρέπει να ανήκουν στο Κράτος	60.1	26.0	48.0	24.0	49.0	28.3	57.5	13.1	79.4	14.7
Η ιδιωτική επιχείρηση είναι ο καλύτερος τρόπος για να λυθούν τα οικονομικά προβλήματα της	56.4	17.5	44.0	14.6	54.7	9.4	39.6	23.6	29.4	58.8

χώρας										
Χρειάζονται δυνατά συνδικάτα για να προστατεύουν τις συνθήκες εργασίας και τους μισθούς των εργαζομένων	79.8	9.0	68.4	10.5	71.7	24.6	83.4	2.1	88.3	5.8
Εμπιστοσύνη στις μεγάλες επιχειρήσεις	42.5	49.5	39.5	47.4	32.1	50.9	31.8	65.8	17.6	73.5
ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΑ - ΑΞΙΑΚΑ ΘΕΜΑΤΑ										
Οι νέοι δεν έχουν σεβασμό για τους γονείς τους	62.7	23.2	53.3	36.0	61.5	26.9	55.2	27.6	47.1	38.2
Για μερικά εγκλήματα χρειάζεται η θανατική ποινή	52.6	37.1	48.6	40.8	60.3	36.0	49.4	40.3	51.6	42.4
Τα σχολεία πρέπει να μαθαίνουν στα παιδιά το σεβασμό στην εξουσία	69.3	15.0	61.4	18.7	50.0	24.1	55.4	19.4	36.4	42.4
Ο νόμος πρέπει να γίνει ακόμα πιο αυστηρός απ'ότι είναι σήμερα γι'αυτούς που τον παραβιάζουν	84.0	8.0	66.6	17.3	75.9	9.3	78.1	9.1	58.8	23.5
Οι σχέσεις των ομοφυλόφιλων είναι λάθος	39.3	30.8	54.6	10.4	36.6	28.8	33.7	30.4	40.7	31.3
Χρειάζεται λογοκρισία σε ταινίες και περιοδικά για να διατηρηθούν οι ηθικές μας αξίες	62.0	20.8	56.0	22.6	49.1	32.1	49.6	28.9	34.4	40.7

Πηγή: VPRC, Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, Μάρτιος 2003.

Ας σταχυολογήσουμε ορισμένες μόνο χαρακτηριστικές αντινομίες:

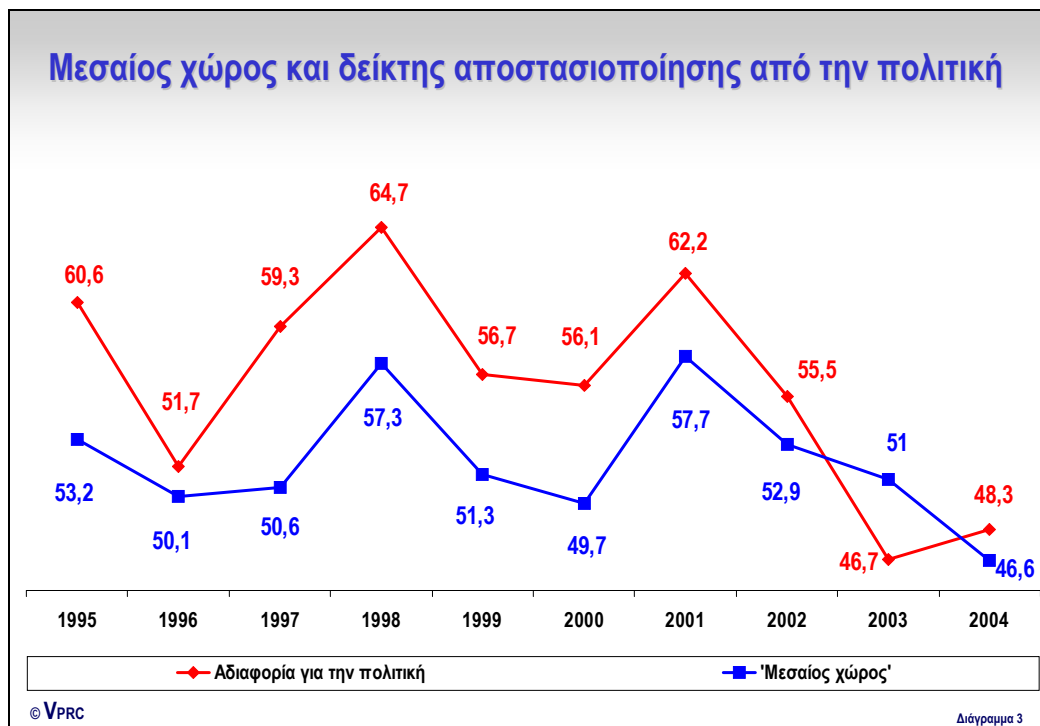
- Οι 'νεοφιλελεύθεροι' πολίτες, που θα περίμενε κανείς η αυτοένταξη τους στο ρεύμα αυτό να συνοδεύεται από την αποδοχή των όρων και των συνθηκών της οικονομίας της αγοράς, εμπιστεύονται τις μεγάλες επιχειρήσεις σε ποσοστό μόλις 32.1%, ενώ αντίθετα το 51% εξ'αυτών δεν τις εμπιστεύεται (17% δεν έχει άποψη). Επίσης, μόλις το 54.7% εξ'αυτών ασπάζεται τη γνώμη ότι η ιδιωτική επιχείρηση και η στήριξή της είναι ο καλύτερος δρόμος για την επίλυση των οικονομικών προβλημάτων της χώρας, ενώ υπάρχει και ένα 10% που εκφράζει τη διαφωνία του με αυτή την άποψη (και εδώ ένα 35% δεν εκφράζει άποψη). Τέλος, το 49% εκφράζει τη γνώμη ότι οι επιχειρήσεις Κοινής Ωφέλειας πρέπει να ανήκουν στο κράτος, ενώ τη διαφωνία του με αυτό εκφράζει το 28% (23% δεν εκφράζει άποψη).
- Οι 'φιλελεύθεροι' πολίτες, που λογικά θα έπρεπε να χαρακτηρίζονται από απόψεις κοινωνικής ανεκτικότητας τάσσονται υπέρ της λογοκρισίας για ζητήματα ηθικής, υπέρ της θανατικής ποινής και της αυστηροποίησης του νόμου, καθώς και της πειθάρχησης ως βασικού στόχου του σχολείου (ισχυρά είναι, κατά περίπτωση, τα ποσοστά 'φιλελεύθερων' πολιτών που δεν εκφράζουν άποψη).
- Η αναγνώριση στις κομμουνιστικές ιδέες συμβαδίζει με την άποψη περί μη κατάργησης της υποχρεωτικής διδασκαλίας των θρησκευτικών στα σχολεία, περί μη κατάργησης της αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες, με την άποψη περί μη νομιμοποίησης των οικονομικών μεταναστών, με την άποψη για αυστηροποίηση του νόμου (και στο χώρο αυτό οι αμφισημίες των 'μη-στάσεων' είναι εντονότερες).
- Οι πολίτες που δηλώνουν την ένταξή τους στο 'σοσιαλιστικό – σοσιαλδημοκρατικό' ρεύμα θεωρούν μόνον κατά 57.5% ότι οι επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας πρέπει να

ανήκουν στο κράτος (30% περίπου δεν έχει άποψη), θεωρούν κατά πλειοψηφία (49.1%) ότι χρειάζεται λογοκρισία για την προστασία των ηθικών αξιών (22% περίπου δεν διατυπώνει άποψη), ενώ διχάζονται ως προς το ζήτημα της θανατικής ποινής.

Το ερώτημα πώς και γιατί κάποιοι πολίτες αναγνωρίζει τον εαυτό του σε κάποιο ιδεολογικο-πολιτικό ρεύμα τη στιγμή που η επιλογή του αυτή δεν αρθρώνεται με το αντίστοιχο σύστημα αξιών και απόψεων παραμένει εν πολλοίς ανοικτό. Το σίγουρο είναι ότι η επιλογή αυτή αποσυνδέεται όλο και περισσότερο από αρθρωμένες απόψεις και στάσεις και αποκτά ένα χαρακτήρα γενικής, αφηρημένης και, ίσως, συμβολικής αναφοράς.

7. Η τοποθέτηση στο μεσαίο χώρο και το ενδιαφέρον (ή το μη-ενδιαφέρον) για την πολιτική

Η τοποθέτηση στο 'μεσαίο χώρο' συνδέεται άμεσα, όπως φαίνεται στο *Διάγραμμα 3*, με το δείκτη ενδιαφέροντος για την πολιτική και πιο συγκεκριμένα με το δείκτη μη-ενδιαφέροντος (αδιαφορίας) γι' αυτήν.



Πηγή: VPRC, *Ετήσια Δεδομένα Πολιτικής και Εκλογικής Συμπεριφοράς 1994-2004* / Βιβλιοθήκη Κοινωνικών Δεδομένων POLITIS

Όπως μπορεί κανείς να παρατηρήσει, τα ποσοστά των δύο δεικτών είναι σχεδόν ισοδύναμα, ωστόσο το σημαντικότερο είναι ότι παρουσιάζουν *απολύτως παράλληλες πορείες καμπύλης*. Η άνοδος της μιας παρασύρει σε άνοδο την άλλη, η πτώση της μιας συνεπάγεται την πτώση της άλλης και αυτό παρατηρείται με συστηματικό τρόπο ολόκληρη τη δεκαετία¹¹.

Όπως είχαμε επισημάνει και παραπάνω οι 'μεσαίες αυτοτοποθετήσεις' στην κλίμακα Α/Δ μειώνονται σε κάθε εκλογική χρονιά. Η συσχέτιση της 'μεσαίας αυτοτοποθέτησης' με το δείκτη αδιαφορίας-αποστασιοποίησης για την πολιτική, δίνει μια εξήγηση για το γεγονός. Καταρχήν, το ενδιαφέρον για την πολιτική μεγαλώνει (φυσιολογικά) ενόψει εκλογών. Κατά

¹¹ Η μοναδική εξαίρεση είναι η μικρή άνοδος της 'αδιαφορίας' για την πολιτική μεταξύ 2003-2004, ωστόσο επειδή η τελευταία έρευνα του 2003 (Δεκέμβριος) με την πρώτη του 2004 (Ιανουάριος) απέχουν μεταξύ τους λίγες μόλις ημέρες ενδέχεται να υποκρύβει ένα 'τυχαίο' γεγονός.

δεύτερο λόγο, τα κόμματα, ενώ συμπεριφέρονται στις 'κανονικές' τους στιγμές – τις μη εκλογικές χρονιές - με στόχο την προσέλκυση του 'εθνικού - μεσαίου ακροατηρίου', αναγκάζονται στις προεκλογικές περιόδους, είτε από λόγους εκλογικής τακτικής είτε από λόγους πίεσεων που τους ασκούνται από ειδικές κοινωνικές- εκλογικές ομάδες για να αποκαλύψουν το πρόγραμμά τους, είτε ακόμα και από λόγους ανταπόκρισης και συνάφειας σε ένα πιο κατά τεκμήριο πολιτικοποιημένο περιβάλλον όπως αυτό των εκλογών, να μετακινηθούν κατά τι από το 'μεσαίο' χαρακτήρα τους. Η επανάκαμψη της πολιτικοποίησης μειώνει έτσι τις μεσαίες αυτοτοποθετήσεις. Αντίστροφα, η επαναφορά στις 'φυσιολογικές' – μη-εκλογικές χρονιές με σχετική υποχώρηση του δείκτη ενδιαφέροντος για την πολιτική ενισχύουν ξανά τις μεσαίες αυτοτοποθετήσεις.

8. Ο 'μεσαίος χώρος' και οι επιδράσεις του στον κομματικό ανταγωνισμό και τη μορφή των κομμάτων.

Ας επιχειρηθεί τώρα μια σύνοψη όλων των παραπάνω δεδομένων και μια προσέγγιση της επίδρασής τους στο ευρύτερο κομματικό και πολιτικό σύστημα.

Ο 'μεσαίος χώρος' είναι, όπως προέκυψε από την ανάλυση, ένας υπαρκτός και ορθολογικά δομημένος χώρος. Δεν αποτελεί μια 'τυχαία' τοπογραφικής φύσεως αυτοτοποθέτηση. Εμφανίζει μια θαυμαστή συνέπεια σε 'μεσαίες (ενδιάμεσες) θέσεις', αλλά και σε 'μη-θέσεις', σε όλα, ή τουλάχιστον σε πάρα πολλά από τα κρίσιμα πολιτικά, οικονομικά και ιδεολογικά ζητήματα της εποχής, έχει δηλαδή τη δική του *λογική*. Αποτελεί ένα είδος 'οργανικού κόμματος'. Για το λόγο αυτό άλλωστε εμφανίζει και αυτήν τη διαχρονική στην τελευταία δεκαετία στατιστική συστηματικότητα που είδαμε παραπάνω στο Διάγραμμα 2.

Η ανάλυση των απόψεων της εκλογικής βάσης των κομμάτων πάνω σε μια σειρά πολιτικών, ιδεολογικών και οικονομικών θεμάτων (issues) επιβεβαιώνει επίσης ότι ο 'μεσαίος χώρος' αποτελεί μάλιστα μια *πλειοψηφική πραγματικότητα*. Είναι το κοινωνικό παράγωγο της σύγκλισης των κομμάτων στα στρατηγικά ζητήματα διακυβέρνησης, της 'ανταλλαγής' μεταξύ τους παραδοσιακών κοινωνικών προσβάσεων, της μετακίνησής τους από τις παλαιότερες φυσιολογικές τους σε αποφορτισμένες ιδεολογικά θέσεις (το τελευταίο ισχύει προφανώς πολύ περισσότερο για τη ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ). Για να το διατυπώσουμε με το κριτήριο (και το αισθητήριο) ενός δρώντος πολιτικού «μεσαίος χώρος είναι να είσαι μακριά από δογματισμούς, μακριά από ακρότητες, μακριά από υπερβολές. Να μην έχεις προκαταλήψεις που να πηγάζουν από το παρελθόν» (Καραμανλής Κ. 2000).

Οι 'ενδιάμεσες θέσεις' και οι 'μη-θέσεις' δεν σημαίνουν ότι ο 'μεσαίος χώρος' είναι κενός περιεχομένου. Ως σημείο 'ισορροπίας' και όχι ως όρος της πολιτικής γεωγραφίας, συντίθεται από επιμέρους ιδεολογίες, απόψεις και ιδεολογήματα, αλλά και συσχετισμούς των παραπάνω, που καταλήγουν σε τρία κρίσιμα ιδεολογικο-πολιτικά *συμπυκνώματα*, όπως έδειξε παραπάνω και η ανάλυση των τριών κλιμάκων. Στα ζητήματα πολιτικής ο 'μεσαίος χώρος' πιέζεται από τον ισχυρό αν και δευτερεύοντα πόλο των αυταρχικών απόψεων. Στα ζητήματα οικονομικής πολιτικής ο 'μεσαίος χώρος' πιέζεται από τον ισχυρό, επίσης δευτερεύοντα, πόλο υποστήριξης του κοινωνικού – κρατικού τομέα. Στα ζητήματα ιδεολογίας και αξιών ο 'μεσαίος χώρος' βρίσκεται ισοδύναμος σχεδόν με τον 'συντηρητικό' πόλο. Στην πρώτη και την τρίτη περίπτωση είναι εμφανής η επίδραση της παραδοσιακής συντηρητικής δεξιάς. Στη δεύτερη περίπτωση, αντίθετα, είναι εμφανής η επίδραση της παραδοσιακής αριστεράς. Ο 'μεσαίος χώρος' γίνεται κατ'αυτόν τον τρόπο ένα ιδιότυπο σημείο, συνάντησης, άμβλυνσης και υπέρβασης ταυτόχρονα των παραδοσιακών πολιτικών τοποθετήσεων. Αντίθετα με ό,τι πιστεύει το σύνολο των υποστηρικτών του, δεν αποτελεί ένα απλώς και μόνον σημείο ιδεολογικο-πολιτικής συνάντησης, αλλά μια σχετικώς οργανωμένη αντίληψη για την κοινωνία και τις κατευθύνσεις της, με συγκεκριμένα 'ιδεολογικά φορτία'.

Σημείο-κλειδί για την κατανόηση του 'μεσαίου φαινομένου' αποτελεί η σταδιακή αλλαγή κατά τη δεκαετία του '90 του χαρακτήρα του δικομματισμού και η μετάβαση από τον 'πολωμένο' στον 'συγκλίνοντα δικομματισμό' (Μαυρή 2000, Vernardakis 2000). Η

σύγκλιση των κομμάτων της διακυβέρνησης στα τρία κυριότερα πεδία άσκησης της σύγχρονης εφαρμοσμένης πολιτικής, το πεδίο της οικονομικής πολιτικής, το πεδίο διαμόρφωσης των όρων λειτουργίας του πολιτικού συστήματος και το πεδίο της θεσμικών εγγυήσεων λειτουργίας των δύο πρώτων, επέδρασε καταλυτικά στη διαμόρφωση αυτού του χώρου. Εμπεδώθηκε δε από την αδυναμία των αριστερών κομμάτων να ανα-συγκροτήσουν μια συμπαγή και διακριτή ταυτότητα απέναντι στις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις, αλλά και την ανυπαρξία έως σήμερα τουλάχιστον ενός ισχυρού κόμματος της άκρας δεξιάς¹². Στην ουσία ο 'μεσαιός χώρος' είναι το αποτέλεσμα της άμβλυνσης των ιδεολογικών και πολιτικών θέσεων των κομμάτων, στην προσπάθειά τους να διευρύνουν το εκλογικό τους ακροατήριο. Κατ'αυτήν την έννοια ο 'μεσαιός χώρος' είναι η οργανική ενσωμάτωση του εκλογικισμού στο χαρακτήρα των σύγχρονων κομμάτων. Αν κάποτε ο εκλογικισμός έκανε την εμφάνισή του στα κόμματα κατά τις προεκλογικές περιόδους, προσδοκώντας την προσέλκυση των 'ταλαντευόμενων' ψηφοφόρων της τελευταίας στιγμής, σήμερα ο εκλογικισμός αποτελεί σχεδόν πάγιο χαρακτηριστικό της πολιτικής φυσιογνωμίας των κομμάτων, αποβλέποντας όχι απλώς στην προσέλκυση αυτών των 'ταλαντευόμενων', αλλά στη στρατηγική ενσφήνωση στο 'μεσαίο χώρο' εκεί όπου 'κρίνονται οι εκλογικές μάχες' και εδρεύουν οι 'οιονει αναποφάσιστοι', δηλαδή οι μετριοπαθείς πολίτες.

Αυτός ο πολιτικός διαγκωνισμός των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων για την κατάληψη του 'μεσαιού χώρου' αποτελεί τη νομιμοποιητική βάση της ευκολότερης σε σχέση με το παρελθόν εκλογικής κινητικότητας πολλών κοινωνικών χώρων, που επιλέγουν με την ψήφο τους να κινηθούν σε άλλους από τους παραδοσιακούς πολιτικούς τους χώρους. Οι αλλαγές στην κοινωνική γεωγραφία των κομμάτων είναι σαφείς (Μαυρή 2001α, 2004, Βερναρδάκης 2004α, 2004β). Τροφοδοτούνται από - και τροφοδοτούν - την άμβλυνση των παραδοσιακών κομματικών ή παραταξιακών ταυτίσεων, ενώ μειώνεται ολοένα και περισσότερο η επίδραση των κοινωνικών - ταξικών θέσεων στην πολιτική και εκλογική συμπεριφορά (Franklin 1985). Η ανάπτυξη της λογικής του 'μεσαιού χώρου' φέρνει δε στην επιφάνεια «καινούργιες» προβληματικές για τη φύση και το ρόλο του κόμματος, όπως την προβληματική του κόμματος à la carte, τη συγκρότηση των 'θεματικών κοινών' και τον κατακερματισμό της πολιτικής σύνθεσης, την ανταπόκριση σε συγκεκριμένη δέσμη μέτρων (Μενδρινού 1999). Για δε τα μικρότερα κόμματα, τόσο της αριστεράς όσο και της δεξιάς, η προσπάθεια να ανταγωνιστούν τα δύο μεγαλύτερα κόμματα στο πεδίο της εκπροσώπησης του χώρου αυτού απλώς μειώνει την ιδεολογικο-πολιτική τους εμβέλεια και τη συνοχή της ταυτότητάς τους και ενισχύει τον καθεστωτικό δικομματισμό.

Τέλος, όπως έχει εύστοχα επισημανθεί (Σπουρδαλάκης 2003: 56), ο 'μεσαιός χώρος' και η απορρέουσα από αυτόν στρατηγική των κομμάτων προσπάθεια συσχετίζεται άμεσα με το μετασηματισμό των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων από θεσμούς κοινωνικής εκπροσώπησης σε θεσμούς του κράτους ('κόμμα καρτέλ' - Cartel Party).

Όλα αυτά βεβαίως, αντίθετα από ότι πιστεύουν οι υποστηρικτές του μεσαιού χώρου, δεν συνιστούν υπέρβαση από την κρίση της πολιτικής. Μάλλον συνεισφέρουν στην εμβάθυνση αυτής της κρίσης. Ο μεσαιός χώρος αποτελεί το ιδεολογικό και κοινωνικό προϊόν μιας προϊούσας αποϊδεολογικοποίησης και ενός νέου πολιτικού και ιστορικού αναλαφρητισμού, κατά την έκφραση του ιστορικού Γ.Μαργαρίτη. Όπως μάλιστα διαφαίνεται σε πολλές αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, οδηγεί σε διαρκή απομάκρυνση των πολιτών από την πολιτική συμμετοχή και τις δημοκρατικές διαδικασίες. Οδηγεί στην 'αποπολιτικοποίηση της

¹² Όπως δείχνει η σχετική ανάλυση για τον ΛΑΟΣ που παρουσιάζεται στο πλαίσιο αυτού του τόμου (Κουκουράκης 2004), αλλά και τα στοιχεία των θεμάτων (issues) που παρουσιάστηκαν παραπάνω, το κόμμα αυτό παρά την προσπάθεια να καλύψει ένα σαφή ιδεολογικο-πολιτικό χώρο, έχει ταυτόχρονα πολλά χαρακτηριστικά του 'μεσαιού χώρου'. Αλλού παρουσιάζει στοιχεία εθνικισμού, αλλού στοιχεία κοινωνισμού, αλλού νεοφιλελεύθερα στοιχεία. Η πολιτικο-ιδεολογική του τοπογραφία δεν απέχει πολύ από την αντίστοιχη των άλλων κομμάτων. Συνεπώς και η τοποθέτησή του στο κομματικό και πολιτικό σύστημα απέχει πολύ, τουλάχιστον έως τώρα, από το να συγκριθεί με τα αντίστοιχα τυπικά ακροδεξιά ή και φασίζοντα κόμματα της Ευρώπης, ακριβώς διότι μέχρι σήμερα κινήθηκε μάλλον στην κατεύθυνση ενός νομιμοποιημένου 'συστημικού' κόμματος.

πολιτικής' και στην κοινωνική απονομιμοποίηση των αντιπροσωπευτικών θεσμών. Θα επαναλάβουμε εν κατακλείδι το συμπέρασμα των Marcel και Witkowski (2003) ότι, η διέξοδος από την κρίση της πολιτικής δεν είναι η σύγκλιση στο μέσον, αλλά η αποσαφήνιση των πολιτικών ταυτοτήτων, η αντιπροσώπευση από την αριστερά, τη δεξιά ή το κέντρο διακριτών πολιτικών και ιδεολογικών ιδεών και προγραμμάτων και, τελικά, η δημοκρατική κρίση των πολιτών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ανδριανόπουλος, Α. (2003). «Η ΝΔ, η Αριστερά και ο ‘μεσαίος χώρος’». Διαθέσιμο στο http://www.andrianopoulos.gr/articles/articles2003/228_ndleftandmiddle.htm
- Βενιζέλος, Ευ. (2003). «Το ‘ανοικτό κόμμα’ ως απάντηση στην κρίση του κομματικού φαινομένου», σ. 15-38. Στο Τσάτσος Δ. – Κοντιάδης Ξ. (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Βερναρδάκης, Χρ. (1999). «Το κομματικό σύστημα 1995-1998: Ιδεολογικές μετακινήσεις, πολιτικές συγγένειες και χώροι κομματικού ανταγωνισμού», σ. 17-43. Στο *VPRC – Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα, Έρευνες – Δημοσκοπήσεις 2000*. Αθήνα: Νέα Σύνορα/Λιβάνης.
- Βερναρδάκης, Χρ. (2003). «Στην αναζήτηση της αριστεράς. Οι αμφιλεγόμενες ταυτότητες της παραδοσιακής ελληνικής αριστεράς», σ. 41-59. Στο Βερναρδάκης Χρ. (επιμ.), *VPRC – Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα, Έρευνες – Δημοσκοπήσεις 2003*. Αθήνα: VPRC
- Βερναρδάκης, Χρ. (2004α). «Εκλογές 2004: Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της πρόθεσης ψήφου», εφ. *ΑΥΓΗ*, 8/2/2004.
- Βερναρδάκης, Χρ. (2004β). «Βουλευτικές Εκλογές 2004: Μια αποτίμηση της προεκλογικής περιόδου και των εκλογικών αποτελεσμάτων». επ. *ΘΕΣΣΕΙΣ*, τομ.87:15-26.
- Vernardakis, Chr. (2000). «Les élections grecques d’avril 2000. Le cas d’un bipartisme convergent». *Pole Sud*, τομ.13:145-157
- Βερναρδάκης, Χρ. & Μαυρής, Γ. (1991). *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Εξάντας.
- Boy D. & Chiche J. (1999): La qualité des enquêtes d’intention de vote: le cas des régionales de 1998. Στο Duhamel O. & Mechet Ph. (dir.), *SOFRES - L’état de l’opinion 1999*, σ.237-253. Paris: Seuil (ελληνική μετάφραση στο *VPRC – Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα, Έρευνες – Δημοσκοπήσεις 2000*, σ. 355-382. Αθήνα: Νέα Σύνορα/Λιβάνης).
- Charlot, J. (1971). *Les Partis Politiques*. Paris: Armand Colin.
- Converse, Ph. (1970). «Attitudes and non attitudes». Στο Tufte E. (ed.), *The Quantitative Analysis of Social Problems*, MA: Addison-Wesley.
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (1988). *Συγκριτική Έρευνα Πολιτικής Κουλτούρας στις χώρες της Νότιας Ευρώπης: Εισαγωγικές Παρατηρήσεις*, υπεύθυνοι έρευνας: Γ.Θ. Μαυρογορδάτος – Ηλ.Νικολακόπουλος. Ανάτυπο. Αθήνα: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών.
- Franklin, M. (1985). *The decline of class voting in Britain: Changes in the basis of electoral choice, 1964-1983*, Oxford: Clarendon Press.
- Grunberg, G. & Schweisguth, E. (1990). «Libéralisme culturel et libéralisme économique». Στο CEVIPOF, Boy, D. & Mayer, N. (dir.), *L’électeur français en questions*, Paris: Presses de FNSP.

- Grunberg, G. & Schweisguth, E. (1997). «Recompositions idéologiques». Στο Boy, D. & Mayer, N. (dir.), *L'électeur a ses raisons*, Paris: Presses de FNSP.
- Καραμανλής, Κ. (2000). Πολιτική Συνέντευξη στον 'ANTENNA', Τετάρτη 5 Απριλίου 2000. Διαθέσιμη στο http://www.praktika.gr/kommata/nd/karamanlis_06_apr00.html
- Καραμανλής, Κ. (2004). Εναρκτήρια Ομιλία στο 6^ο Τακτικό Συνέδριο της Νέας Δημοκρατίας, Ιούλιος 2004. Διαθέσιμη στο http://www.ndsynedrio.gr/deltia_23072004_1.asp
- Kirchheimer, O. (1966). «The transformation of Western European Party Systems», σ. 184-188. Στο LaPalombara J. & Weiner M. (eds), *Political Parties and Political Development*. Princeton: P.U.P.
- Κουκουράκης, Γ. (2004). «Ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός (ΛΑΟΣ) και ο χώρος της άκρας δεξιάς στο ελληνικό πολιτικό σύστημα», σ. ... Στο Βερναρδάκης Χρ. (επιμ.), *VPRC – Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα, Έρευνες – Δημοσκοπήσεις 2004*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Laponce, J.-A. (1981). *Left and Right: the topography of political perceptions*. Toronto-Buffalo-London: U.T.P.
- Λούλης, Γ. (2002). «Μεσαίος χώρος και 'σκληρό ροκ'». Διαθέσιμο στο <http://www.ekloges.gr/loulis.fds?id=2>
- Λούλης, Γ. (2004). *Το τέλος μιας κυριαρχίας. Πώς και γιατί το ΠΑΣΟΚ έχασε τις εκλογές*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Marcel S. & Witkowski D. (2003). «Il faut sauver le clivage gauche-droite», σ. 95-122. Στο Duhamel O. & Mechet Ph. (dir.), *SOFRES - L'état de l'opinion 2003*. Paris: Seuil. (ελληνική μετάφραση στο *VPRC – Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα, Έρευνες – Δημοσκοπήσεις 2004*, σ. ...-.... Αθήνα: Σαββάλας).
- Μαυρής, Γ. (2000). «Οι 'δύο Ελλάδες'. Κοινωνιολογία της ψήφου στις εκλογές της 9^{ης} Απριλίου 2000», σ. 17-36. Στο Βερναρδάκης Χρ. (επιμ.), *VPRC – Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα, Έρευνες – Δημοσκοπήσεις 2001*. Αθήνα: Νέα Σύνορα/Λιβάνης.
- Μαυρής, Γ. (2001α). «Τι έχει αλλάξει στην κοινωνική βάση του ΠΑΣΟΚ μετά τις εκλογές», εφ. *ΤΑ ΝΕΑ*, 9/10/2001. Διαθέσιμο επίσης στο http://www.vprc.gr/4/11/index_gr.html.
- Μαυρής, Γ. (2001β). «Η ιδεολογική ακτινογραφία του σημερινού ΠΑΣΟΚ», εφ. *ΤΑ ΝΕΑ*, 10/10/2001. Διαθέσιμο επίσης στο http://www.vprc.gr/4/11/1_gr.html.
- Μαυρής, Γ. (2004). «Οι αλλαγές στην κοινωνική βάση των κομμάτων», εφ. *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 20/2/2004. Διαθέσιμο επίσης στο http://www.vprc.gr/2/skall/16_gr.html.
- Μείμαράκης, Ευ. (2002). «Ο μεσαίος χώρος ως παράγοντας κοινωνικής και πολιτικής μετεξέλιξης». Ομιλία – Τοποθέτηση σε Εκδήλωση του 'Ινστιτούτου ΔημοκρατίαςΚ.Καραμανλής', Παρασκευή 28 Ιουνίου 2002, Διαθέσιμη στο http://www.idkaramanlis.gr/html/drast/ekdil/synedria/02/s020629_omilia2.html

- Μενδρινού, Μ. (1999). «Κοινή γνώμη, αιτήματα πολιτικής και ‘θεματικά κοινά’», σ. 45-88. Στο *VPRC – Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα, Έρευνες – Δημοσκοπήσεις 1999-2000*. Αθήνα: Νέα Σύνορα/Λιβάνης.
- Michelat, G. (1986). «Typologie et attitudes politiques». *Bulletin de psychologie*, τομ. 379: 225-232.
- Michelat, G. (1990). «A la recherche de la gauche et de la droite», σ. 71-103. Στο CEVIPOF, Boy D. & Mayer N. (dir.), *L'électeur français en questions*, Paris: Presses de FNSP.
- Πάγκαλος, Θ. (2002). «Το ΠΑΣΟΚ θα χάσει τις εκλογές». Εφ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 20/1/2002. Διαθέσιμο επίσης, στο <http://www.pangalos.gr/releasesgr/Ianouarios02/Bima200102.htm>
- Σπουρδαλάκης, Μ. (2003). «Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκυρία» σ. 39-63. Στο Τσάτσος Δ. – Κοντιάδης Ξ. (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*. Αθήνα: Παπαζήσης.